

De lezer in ogenschouw

Een caleidoscoop van het lezen

Onder redactie van

Wam de Moor en Bert Vanheste

Biblion Uitgeverij

1999

ANNEKE SMELIK

De visuele lezer

Wat moeten we nu aan met een artikel over het beeld, over visualiteit, in een boek over lezen? En dat nog wel in een tijd waarin het lezen min of meer heilig wordt verklaard; een tijd waarin een zeker *dédain* geldt voor het beeld? Dat is natuurlijk weleens anders geweest. Beelden hebben van oorsprong een sacrale en rituele waarde, net als het visuele medium van het theater. In oude tijden werden beelden aanbeden, overal ter wereld, ook al beviel dat de jalouse en naijverige God van de Israëliërs niet erg. Van het Gouden Kalf tot Astarte en Baäl werd er geprobeerd om afgoderij te voorkomen. In de antieke tijd is er evenwel sprake van een positieve relatie tot beelden. Bij de Grieken en de Romeinen doet naast de sacrale ook de esthetische waarde van schoonheid zijn intrede. Tot ver in de Middeleeuwen gold die sacrale en rituele waarde van beelden nog; het beeld werd icoon en kreeg dan ook een 'iconische' waarde. Maar dan vindt de beeldenstorm plaats en wordt het oudtestamentische verbod op gesneden beelden wel heel letterlijk genomen. Beelden werden vernield en het woord, het schrift, werd verabsoluteerd. Het is misschien een cliché, maar de calvinistische angst voor afgoderij lijkt in ons land toch geleid te hebben tot een wantrouwen ten opzichte van het beeld. De oude en klassieke beelden zijn nu verbannen naar het museum. Ontdaan van hun oorspronkelijke religieuze context worden ze op een andere manier opnieuw gesacraliseerd. Beeldhouwwerken en schilderijen zijn tot Kunst verheven, maar hebben nog nauwelijks een functie in het dagelijkse leven.

Gedrukte teksten zijn er in onze westerse cultuur al heel lang. Met de komst van de boekdrukkunst nam en neemt de hoeveelheid 'tekst' gestadig toe. Toch is het schrift niet altijd zo populair geweest. In de Oudheid was er behoorlijke weerstand tegen het toen nog nieuwe medium van het schrift. Zoals u bij Marco Mostert heeft kunnen lezen, was het schrijven letterlijk slavenwerk. Socrates zag alleen maar nadelen aan het geschreven woord kleven: het schrift vernauwt de blik, het herhaalt zich, het is niet communicatief en het is eenrichtingsverkeer. Ook Plato had niet veel op met het nieuwe medium, omdat het nooit de kracht zou kennen van het gesproken woord, maar vooral omdat het geheugen niet langer geoefend zou worden. Daarom zou het schrift juist vergetelheid brengen (Van Driel 1999). Bij Lia van Gemert kunt u lezen hoe het nieuwe genre van de roman in de achttiende eeuw aanvankelijk als verderfelijk werd gezien. Voor ons is het bijna niet meer voor te stellen dat de literatuur zo'n lange weg naar de hedendaagse status heeft moeten afleggen. Het is hoe dan ook opvallend dat met de komst van een nieuw medium twee dingen gebeuren: er ontstaat grote weerstand tegen het nieuwe medium, en een ouder medium wordt opgewaardeerd. Altijd gaat de discussie over twee zaken: de zedelijkheid en het verslavende effect van het nieuwe medium. Waar Freud nog klaagde over het schadelijke effect van romannetjes op de vrouwen die bij hem op de divan kwamen te liggen, maakten anderen zich vreselijk zorgen over de film als nieuwe bron van verderfelijk vermaak. Deze kermisattractie, waarin weleens een vrouwenenkel of een zoen werd vertoond, werd als vele malen funester gezien dan de vroeger zo vermaledijde roman. Waar met de komst van film de literatuur definitief heilig wordt verklaard, wordt met de komst van televisie, film tot kunst verheven. In sommige kringen althans. In Nederland heeft bijvoorbeeld Menno ter Braak zich ingezet voor de filmkunst in het blad *Filmliga*, waarin de cineast Joris Ivens een grote rol speelde. Toen kwam de video, waarmee de porno wel heel rechtstreeks in de huiskamer belandde, en werd televisie al weer iets minder de *bad guy*. En nu zijn er dan de nieuwe digitale media, zoals Internet. Weer zie je dat de discussies zich min of meer op hetzelfde vlak afspelen: men maakt zich zorgen over de te gemakkelijke toegang tot porno en over het verslavende effect van de computer. De ontwikkelingen gaan snel: vergeleken met de pc lijkt film al haast een fossiel medium.

Visuele geletterdheid

Wat we van dit verhaal kunnen leren, is dat als we maar lang genoeg wachten een medium wel tot kunst wordt verheven. Helaas ben ik een wat ongeduldig type en zou ik graag de literatuur van haar troon stoten. Niet dat ik tegen lezen

ben – niets is zo heerlijk als op de bank liggen met een roman – maar ik ben wel tegen de eenzijdige heiligverklaring van lezen. En dat die heeft plaatsgevonden lijkt geen twijfel: elke zichzelf respecterende krant heeft een wekelijkse bijlage over literatuur, terwijl de andere kunsten het gezamenlijk met een bladzijde moeten doen. En op de middelbare school wordt in al het taalonderwijs exclusief aandacht besteed aan literatuur, ten koste van de andere kunsten, of het nu de 'oude' kunsten betreft, zoals de beeldende kunst, theater, en dans, of de 'nieuwe' kunsten, zoals film, televisie en digitale media.

Je zou kunnen zeggen dat de exclusieve aandacht voor literatuur de oude kunsten naar een elitaire top verdringt waar nauwelijks publiek voor is, terwijl de nieuwe kunsten vanwege hun grote populariteit niet serieus worden genomen. Hoe nieuwer en populairder het medium, des te groter de weerstand in de pers en in het onderwijs. Dit heeft waarschijnlijk ook te maken met de mate van technologie die gepaard gaat met de nieuwe visuele kunsten; de fotografie, de film, de televisie, de video en het computerbeeld zijn allemaal uitvindingen die elkaar in krap anderhalve eeuw snel opvolgden. Wellicht dat de mechanische reproduceerbaarheid van het kunstwerk, zoals Walter Benjamin het noemde, ertoe heeft bijgedragen dat deze relatief nieuwe media nog steeds minder als 'kunst' worden gezien. Soms lijkt het erop alsof het besef nog maar weinig is doorgedrongen dat met de film en andere visuele media kunstvormen ontstonden die zeer de moeite waard zijn.

Het onderwijs lijkt zo een grote slag te missen, namelijk scholieren te interesseren voor de kunsten in het algemeen, maar misschien dat het vak Culturele en Kunstzinnige Vorming i hier enig soelaas gaat bieden. Want waarom naast een lijstje van interessante romans die je gelezen moet hebben, ook niet lijsten opgesteld van de tien films die je moet hebben gezien? Of schilderijen die je moet kennen? Of televisieprogramma's, of het nu Nederlands drama of documentaires betreft? Waarom geen websites of digitale kunst in het programma opnemen? De mogelijkheden zijn er. De impliciete hiërarchie waarin lezen van literatuur tot het hoogste wordt gerekend, is niet alleen eenzijdig en kortzichtig, maar ook gevaarlijk omdat het niet aansluit bij culturele ontwikkelingen. Er is namelijk een dringende reden om meer aandacht te besteden aan de visuele media. De laatste decennia is een sterke beeldcultuur op komen zetten, die de tekstcultuur deels aanvult en deels vervangt. Zo tegen het jaar 2000 leven we in een beeldcultuur. Dagelijks worden we overspoeld met beelden: op T-shirts, op het toiletpapier, in kranten, tijdschriften, via posters en billboards op muren en bij bus/tramhaltes, op televisie, op video, in de bioscoop, in musea, en op het computerscherm. De toenemende beeldcultuur heeft ook invloed in de gedrukte media: tijdschriften worden met steeds meer plaatjes opgemaakt. In multimedia zoals Internet zie je een samensmelten van oude en nieuwe media,

een samengaan van beeld, tekst en geluid. Een ware beeldenstorm! Deze beelden dringen door tot in alle aspecten van het dagelijkse leven. Of we willen of niet: we kunnen ons niet aan deze beelden onttrekken. Beelden zijn zo dominant in onze cultuur, dat je je er niet van los kan maken. Deze culturele ontwikkeling vinden we op geen enkele manier terug in het onderwijs, en daarmee wordt de aansluiting met de jeugd gemist.

Door een jarenlange, onbewuste, ervaring met het bekijken van beelden is iedereen een geoefende kijker. Een kind bekijkt en begrijpt al lang plaatjes voordat het moeizaam de taal leert lezen en schrijven. Al jong leert het van haar of zijn ouders spreken, daarna leert het kind op de basisschool lezen en schrijven, vervolgens leert het op de middelbare school poëzie en romans lezen en begrijpen. Dankzij deze jarenlange scholing in het schrift, leest men aan het eind van de twintigste eeuw steeds meer dan in vorige eeuwen, maar daarnaast kijkt men ook steeds meer film, televisie en video of speelt spelletjes op de computer.

Hier lijkt zelfs sprake van een paradox. Moeizaam leert men de taal spreken, lezen en schrijven. Maar heeft men ooit geleerd hoe een beeld is opgebouwd, hoe een foto werkt, hoe een stripverhaal in elkaar zit, of hoe een verhaal op de televisie of in een film wordt verteld? Terwijl iedereen voor het begrijpen van een tekst wordt opgeleid, moet het begrijpen van een beeld blijkbaar voor zich spreken. Maar al te vaak heeft men weinig weet van het effect van een camera-standpunt, beelduitsnede, belichting, montage of geluid. Kortom: op het gebied van beelden is men tegelijkertijd een geoefende kijker uit ervaring en een visuele analabeet qua opleiding. Daarom zou ik willen stellen dat visuele 'geletterdheid' een onmisbaar onderdeel is van onze scholing willen we ons te weer kunnen stellen tegen die beeldenstorm die ons leven steeds meer gaat beheersen. In de rest van het artikel zal ik ingaan op de vraag wat we moeten leren om visueel geletterd te worden.

Elementen van het beeld

Hoe lezen we een beeld? Deze vraag is eigenlijk fout, want strikt gesproken 'lezen' we een beeld niet, hoewel de beeldspraak veelvuldig wordt gebruikt in de film- en televisietheorie. We zien een beeld, we bekijken een film, we kijken naar de televisie of naar het beeldscherm. Een beeld zien we in één oogopslag. In die ene oogopslag voltrekt zich een heel proces: we herkennen het beeld, geven er een betekenis en een waardering aan, waarna we erop reageren met een bepaalde emotie. Een beeld dient zich dus heel direct en onmiddellijk aan. De eerste, oppervlakkige blik ziet in feite niet meer dan de afbeelding. Die afbeelding wordt herkend en geïnterpreteerd. Meestal laten we het daarbij. Die blik

van herkenning en van betekenisgeving is voldoende om ons soepel te bewegen in de beeldcultuur. Maar we kunnen ook dieper of verder kijken. Met die gevorderde blik zien we dat in het beeld vele elementen aanwezig zijn die betekenis scheppen en de interpretatie sturen: mise-en-scène, decor, grime, kostumering, beelduitsnede, (foto)grafie, belichting, kleur, cameravoering (camera-afstand, cameraperspectief, camerabeweging), point of view, geluid (dialogen en muziek), montage en speciale effecten. Dit zijn stuk voor stuk sturende elementen in het beeld. Het zijn de momenten waarop de makers moeten kiezen hoe zij in beeld brengen wat ze willen laten zien: waar zet ik de camera neer, hoe licht ik de scene uit, wat plak ik in de montage aan elkaar, welk geluid zet ik eronder? Het feit dat er zoveel keuzemogelijkheden zijn in film, terwijl het medium zo natuurlijk en realistisch over kan komen, is een van de redenen van de manipulerende macht van film en verwante media zoals televisie.

De relatie tussen realisme en realiteit

Het gangbare idee is dat beelden de werkelijkheid weerspiegelen. Dit is onjuist. Beelden geven de werkelijkheid vorm. Met andere woorden: beelden scheppen zelf een werkelijkheid. Dit inzicht is van groot belang om beelden te kunnen lezen. Het gaat letterlijk om beeldvorming; dat wil zeggen dat de werkelijkheid wordt vormgegeven en niet wordt weerspiegeld. De indruk dat beelden de werkelijkheid weerspiegelen, heeft te maken met de technologie van de fotografie. Een foto lijkt immers mechanisch de werkelijkheid vast te leggen zoals die is. Dat gaat ook op voor fotografische beelden in film, televisie, video en computer. Deze stelling is niet geheel onjuist, maar wat daarbij vergeten wordt is dat de foto/film/televisie/video/computer totstandkomt door middel van technologie, en door de keuzes van degene die de foto maakt. Een fotografisch beeld kent beslist een hoge mate van realisme, maar dat neemt niet weg dat het een illusie is dat een dergelijk beeld de werkelijkheid direct zou weerspiegelen. Een illusie, want ten eerste berust het beeld op een keuze uit miljoenen mogelijkheden, en ten tweede staat tussen de werkelijkheid en de foto/film/televisie/video/computer een camera en een heel arsenaal aan technologische middelen, van belichting tot chemische stoffen om de film te ontwikkelen en af te drukken. Met andere woorden: de werkelijkheid wordt met behulp van technologie vormgegeven. Die technologie zorgt er bovendien voor dat die specifieke vorm (een foto, een film, een televisieprogramma, een plaatje op het Internet) eindeloos gereproduceerd kan worden. We hebben hier te maken met een belangrijk kenmerk van beelden die tot stand zijn gekomen via de camera, en dat is het zogenoemde 'werkelijkheidseffect'.

